

УДК 811.162'36'373.7

ГРАМАТИЧНА НОРМА У ФРАЗЕОЛОГІЇ (на матеріалі чеської та деяких інших слов'янських мов)

Іван ТЕПЛЯКОВ

Львівський національний університет імені Івана Франка
вул. Університетська, 1, Львів, 79000
Кафедра слов'янської філології

У статті розглядаються типи відхилень від норми у формах слів, які функціонують у прямому (у складі вільних словосполучень) та переносному (у складі фразеологізмів) значенні. Виявляються дефектні синтаксичні зв'язки у формально-граматичній структурі окремих фразеологізмів.

Ключові слова: фразеологізм, граматична форма слова, граматична норма, відхилення від норми.

Норма мови як “сукупність найбільш усталених традиційних реалізацій мовної системи, відібраних і закріплених у процесі суспільної комунікації”¹, є центральним поняттям теорії культури мовлення. Норма фіксує системну організацію мови на різних рівнях функціонування її одиниць (фонологічному, морфологічному, синтаксичному, лексичному, словотворчому), які і стають об'єктом її кодифікації². Дещо складніше процес кодифікації норми проходить у фразеології, в якій пересікаються і взаємодіють майже всі мовні рівні. Про це, зокрема, свідчать і відхилення від норми, які можуть стосуватись як лексико-семантичного, так і формально-граматичного оформлення його компонентів.

Загалом, як справедливо вважають дослідники, граматична форма фразеологізмів, утворених на базі вільних словосполучень, та синтаксичні зв'язки між їх компонентами відповідають живій нормі мови. Так, вільне словосполучення *ловити рибу в каламутній воді* та його фразеологічний омонім зі значенням “використовуючи чий-небудь труднощі, нез'ясованість ситуації, мати особисті вигоди”³ мають той самий лексичний склад і однакову синтаксичну структуру. Цілком очевидно, що відмінність між ними пролягає в площині семантики. Однак лексичний склад фразеологізмів та граматичні форми їхніх компонентів не завжди корелюють з діючою нормою. У фразеології є численні випадки відхилень від граматичної норми, які, однак, не кваліфікуються нею як пору-

¹ Лінгвістический енциклопедический словарь. Москва, 1990. С.337.

² Йдеться про кодифікацію літературної мови, хоча, як відомо, мають свою норму (але не кодифікації) і нелітературні утворення національної мови. Докладніше про це див.: *Гавранек Б.* Задачи литературного языка и его культура // Пражский лингвистический кружок: Сб. статей. Москва, 1967. С.339–341; *Ицкович В.А.* Языковая норма. Москва, 1968. С.4–7; *Jedlička A.* Spisovný jazyk v současné komunikaci. Praha, 1978. S.52.

³ *Удовиченко Г.М.* Фразеологічний словник української мови. Київ, 1984. Т.1. С.287.

шення семантичної тотожності зворотів. Іноді, правда, система мови намагається усунути певне відхилення від норми, і тоді під її тиском виникає варіантна форма до існуючого фразеологізму. Прикладом паралельного функціонування старої форми та її нового, “правильнішого” з точки зору діючої норми варіанта, що розвинувся під впливом системи мови, є, зокрема, такі звороти: укр. *очі на лоба/лоб лізуть*⁴, рос. *на босу/босую ногу*⁵, словац. *tu o vlku a vlk za humny/humnatí*⁶.

Як відомо, кращому запам'ятовуванню фразеологізмів, прислів'їв, приказок сприяє римування. Щоб його створити, форми окремих компонентів вступають у протиріччя з їх граматичною нормою: чес. *jména hloupých na všech sloupích* (замість нормативного *sloupech*); *skutek utek* (замість *skoutek utekl*), укр. *від горшка два вершка* (замість *вершки*); *не займай гуда, не каляй вида* (замість *виду*); рос. *руки в боки, глаза в потолок* (замість *в бока*); пол. *fora ze dwora* (замість *dworu*); слов. *babka k babce, budú karce* (замість *k babke*) та ін. У парадигматиці окремих компонентів фразеологізмів існують й інші відхилення від норми, які виявляються шляхом порівняння їхніх форм у вільному та фразеологічно зв'язаному вживанні.

У чеській мові існує невеличка непродуктивна групка слів, що первісно належала до *n*-основ середнього роду. Це іменники *břímě, plémě, sémě/símě, slémě, témě, písmě, vůmě/vémě*. Специфіка таких слів полягає в нарощенні основ при словозміні у непрямих відмінках (порівн. старослов'янське *с н м #* – род. відм. *с н м е н е*; відповідно укр. *сім'я* – *сімені, плем'я* – *племені*) шляхом додавання суфікса *-en(-n)*. У сучасній чеській мові під впливом форм непрямих відмінків відбулося вирівнювання основ, і нині ці іменники у прямих відмінках (тобто, називному, знахідному, а також кличній формі) мають новий вигляд у формі *břemeno, plemeno, rameno* і т. д. Старі ж форми цих слів, згідно з діючою граматичною нормою, вважаються книжними і застарілими і вживаються лише в переносному значенні у складі деяких усталених зворотів, наприклад, *sémě hříchů, břímě povinnosti, ráme spravedlnosti, dračí símě/sémě, hadí plémě, nabídnout někomu ráme*.

У нейтральному стилі сучасної чеської мови плюральні форми абстрактних іменників зі значенням міри й інтенсивності трапляються в обмеженій кількості. Ці форми є різними модифікаціями вихідного значення, представленого формою однини (наприклад, *hrubost – hrubosti, radost – radosti, krása – krásy* і т. ін). У деяких з них, наприклад, іменниках *hlad, smích*, подібні форми в лексико-граматичній системі чеської мови взагалі відсутні (**hlady, *smíchy*)*. Але ці релікти множини з зазначеним вище значенням входять до складу деяких фразеологізмів: *umírat/chcípát hlady, padat hlady, šilhat hlady* (усі звороти зі значенням “дуже хотіти їсти”); *ohýbat se/prohýbat se smíchy, mlátit se smíchy, moct smíchy puknout/prasknout, řvát smíchy* (усі звороти зі значенням “дуже голосно і багато сміятися”).

Значну групу чеської мови становлять іменники з дійовою семантикою, утворені від пасивних дієприкметників на *-n-á* (наприклад, *dovolená, podívaná, čekaná, kopaná, hazená, odbíjená* і т. д.) або на *-t-á* (*dožatá*). Відмінюються вони за зразком прикметників твердого типу (*černá*). Деякі з них, наприклад, *shledaná, *viděná, *přivítaná, *smířená, *slyšená, *uvážená, zmylená, *vyučená, zkušena, *nepořízená* вживаються переважно або лише у складі зворотів із фразеологічно зв'язаною семантикою і мають обмежену па-

⁴ Фразеологічний словник української мови. Кн.1. Київ, 1993. С.443–444.

⁵ Фразеологический словарь русского языка. Москва, 1968. С.283–284.

⁶ *Bunganič P. Slovensko-ukrajinský slovník. Bratislava, 1985. S.130.*

* Значок * справа вгорі від слова тут і далі означає, що це слово в такій формі в системі мови відсутнє.

радигму словозміни. Так, іменник *shledaná* вживається, як правило, у сполученнях *na shledanou, těšit se na shledanou, na brzkou shledanou*; **viděná – na viděnou*; **přivítaná – na přivítanou*; **smířená – na smířenou*; **uvážená – na uváženou*; *zmylená – zmylená neplatí*; **vyučená – dostat za vyučenou*; *zkušena – být na zkušene, jít/vydat se na zkušenu*; **nepořízená – odejít/vrátit se s nepořízenou*. За невеликим винятком, як свідчать приклади, для структурної моделі майже усіх наведених зворотів типовим є вживання їх з прийменником *na*, що здебільшого керує знахідним відмінком однини іменника.

У чеській мові іменники чоловічого роду твердої групи на позначення неістот (тип відмінювання *hrad*) у родовому відмінку однини переважно мають закінчення *-u*, рідше *-a*. Часто, однак, іменники, що у вільному вживанні мають нормативне закінчення *-u*, ставши компонентами фразеологізмів, набувають нового, не характерного для них відмінкового закінчення *-a*. Проілюструємо це на таких прикладах: *nemá ani floka* (замість нормативного *floku*); *nemít ani šestáka* (замість *šestáku*); *nemá kouska rozumu* (замість *kousku*); *mluvit ze sna* (замість *snu*) і т. д. Таке явище характерне і для інших мов, наприклад, польської: *jest czegoś od groma* (замість *gromu*); *od lasa obchodzić* (замість *lasu*); *do pioruna* (замість *piorunu*); *wart powroza* (замість *powrozu*) і т.п.⁷

Подібна картина спостерігається і в знахідному відмінку однини: іменники на позначення неістот, будучи компонентами фразеологізмів, переймають закінчення родового відмінка, тобто *-a*, яке є нормативним для іменників на позначення істот, наприклад, *dát někomu fleka, dát si šluka, vzít roha* та ін. Як приклади – випадки з української та польської фразеології: *datu зівка, datu прочухана, брови полізли на лоба; dostać kopsza, dostać kopa v tylek, mieć ćwieka w głowie* і т. д. Збереженню відмінних від граматичної норми флексій, уважають деякі дослідники, сприяє прагнення носіїв мови зберегти традицію вживання таких форм та їх підвищена експресивність, яка є важливим елементом структури фразеологічного значення⁸.

Слово *klín* у чеській мові багатозначне, і власне це визначає характер його відмінкових закінчень. Так, у складі фразеологізмів, куди це слово потрапило у значенні “передня частина тулуба, коліна”, в родовому відмінку однини має закінчення *-a* (порівн. *spadlo mu to do klína – “йому то з неба звалилося, йому це легко дісталось”*; *složil ruce do klína – “сидіти, склавши руки, нічого не робити”*). Натомість, у складі вільних словосполучень, де це слово вживається в інших значеннях, воно має в зазначеному вище відмінку флексію *-u* (порівн. *písmo ve tvaru klínu – буквально “письмо, шрифт у вигляді клина, клинопис”*).

Відмінкову форму компонента фразеологічної одиниці може визначати семантико-мотиваційна база його етимона. Так, слово *loket*, яке входить до складу кількох установлених зворотів чеської мови, відзначається двозначністю: 1) частина руки і 2) стара міра довжини (застаріле). Згідно з граматичною нормою, в однині це слово, незалежно від значення, має паралельні дублетні форми, тобто, відмінюється за м'яким (тип *stroj*) або твердим (тип *hrad*) зразком словозміни: родовий відмінок *lokte/loktu*, давальний відмінок *lokti/loktu* і т. д.⁹ Однак у множині, точніше, знахідному відмінку множини (а саме у цій формі функціонує слово *loket* у складі фразеологізмів), його тип відмінювання визна-

⁷ Цікаво, що в російській мові тут спостерігається зворотній процес: заміна в родовому відмінку однини нормативних форм на *-a* новими фразеологічними формами на *-u*: *час от часу не легче, шагу нельзя ступить, с глаза на глаз, с жиру бесится, без году неделя* і т. д. Див. докладніше про це: Попов Р.Н. Фразеологизмы современного русского языка с архаичными значениями и формами слов. Москва, 1976. С.81–84.

⁸ Див., наприклад, *Bába St. Innowacje frazeologiczne współczesnej polszczyzny. Poznań, 1989. S.11, 14–16.*

⁹ Див.: *Havránek B., Jedlička A. Česká mluvnick. Praha, 1960. S.123–124.*

частеся номінативним значенням цього слова. Вживаючись у складі фразеологізмів у значенні “частина руки”, воно має в знахідному відмінку множини закінчення -у, тобто, типове закінчення іменників чоловічого роду твердого різновиду (тип *hrady*): *má ši-roké/dlouhé lokty* зі значенням “він свого не пропустить, він є пробивним”. Коли ж семантика фразеологізму мотивується словом *loket* у значенні “стара міра довжини”, то воно зберігає первісне м’яке закінчення, тобто, -е, характерне для іменників чоловічого роду м’якого різновиду (тип *stroje*): *to je všechno na dlouhé lokte, dělat na dlouhé lokte, být na dlouhé lokte, měřit na dlouhé lokte* (усі звороти зі значенням “довго”).

Іменники чоловічого роду твердої групи на позначення істот (тип *pán*), згідно з граматичною нормою, у давальному відмінку однини мають варіантні закінчення -у/-ові (*pánu/pánovi*), які є рівноправними і не залежать від будь-яких смислових або стилістичних особливостей слів¹⁰. Але ця норма не поширюється на слово *Bůh*, котре як у вільному вживанні, так і в складі численних фразеологізмів у вищезгаданому відмінку має єдине закінчення -и: *ten méně věří Bohu než světu tlumoku; odevzdat svou duši Bohu; I Bohu svíčku I čertu ohárek rozsvítí; poručit Bohu někoho; Bohu slouží tak, aby čerta nerozhněval; děkovat Bohu za něco, sloužit Bohu; chvála/díky Bohu* і т. д. Для порівняння: в українських фразеологізмах в аналогічній позиції слово *Бог* функціонує в обох нормах: *молитися Богу/Богові; слава Богу/Богові; ні Богу/Богові свічка, ні чортові кочерга; Богу/Богові душу віддати; Богу/Богові дякувати; ні Богу/Богові, ні людям* і т. д.

Відомо, що в силу певних історичних причин чеська мова виділяється серед інших слов’янських мов своєю консервативністю. Проявляється це, зокрема, і в наявності в ній старих, так званих дуалових форм в окремих відмінках множини іменників на позначення парних частин тіла (*oči, uši, ruce, nohy* і т. д.) При граматичному узгодженні з ними архаїчного закінчення -ама (замість нормативного -амі) в орудному відмінку множини набувають і прикметники та ад’єктивні займенники: *svýma upracovanýmá rukama*. А у складі небагатьох фразеологізмів це закінчення має також кількісний числівник *čtyři*: *mezi čtyřma očima, držet sa všema čtyřma, brát všema čtyřma*. У вільному вживанні цей числівник в орудному відмінку множини має нормативну флексію -мі: *mezi čtyřmi stěnamí*.

Іменники чоловічого роду на позначення неістот із демінутивними суфіксами -ек, -ік у місцевому відмінку множини мають паралельні дублетні закінчення -іч/-áč: *balíček – balíčcích/balíčkách; kousek – kouscích/kouskách; lesík – lesících/lesíkách*¹¹. Але ця граматична норма не поширюється на іменник *drátek*, який, будучи компонентом фразеологізму *všechno jde jako na drátku/drátkách*, нормативно обмежений на вживання лише з варіантом -áč. Можливо, це зумовлено тим, що флексія -áč (за походженням закінчення жіночого роду) порівняно з -іч відзначається більшою експресивністю та виразністю. Крім того, вона не зумовлює альтернацію кінцевого приголосного основи слова.

Закінчення -áč у місцевому відмінку множини має також іменник *sen*, що є компонентом фразеологізму *chodit jako ve snách* зі значенням “ходити, нікого/нічого не помічаючи, замріяно”. При нормативно лексичному функціонуванні у складі вільних словосполучень цей іменник має типове, характерне для цього різновиду іменників закінчення -ech: *vupraví o svých snech* (він розповідає про свої сни).

Для іменників середнього роду твердої групи з основою на задньоязикові -к, -h, -ch в місцевому відмінку однини нині є нормативним закінчення -и: *o středisku, jablku, su-*

¹⁰ Havránek B., Jedlička A. Česká mluvnice. S.120.

¹¹ Ibid. S.119.

chu, městečku, děcku і т. д. Варіантні форми *-u/-e*, за даними граматик сучасної чеської мови, спостерігаємо, зокрема, у словах *mléko – v mléku/v mléce* та *břicho – na břichu/na bříše*¹². Обидві форми – рівноцінні, але варіант з *-e* за походженням є старшим (походить з колишнього *h* іменників – **o*-основ). Нам також вдалося виявити, що закінчення *-e* з альтернацією *ch/š* в місцевому відмінку однини збереглося в слові *roucho*, що є компонентом декількох фразеологізмів: *vlk v rouše beránčím, v rouše Adamově, v rouše Evině*. Порівняймо також український зворот *прутча во язицех* та російський *темна вода во облацех*, де у формах компонентів *язицех, облацех* (місцевий відмінок множини) теж відбулося чергування *к/ц* перед колишнім *h*.

У чеській і в українській мовах короткі форми прикметників мають обмежене вживання. Трапляються вони переважно у формі чоловічого роду в називному або рідше знахідному відмінках однини і множини. У невеликій кількості короткі форми прикметників збереглися й у складі фразеологізмів. Але на відміну від вільних словосполучень, де вони вживаючись найчастіше з особовими іменниками, функціонують у ролі предиката (*Otec je stár. Děti jsou nemocny*), у складі усталених зворотів їм притаманна функція означальна: *sám sobě ježek kadeřav, smát se z plna hrdla, z čista jasna*¹³.

Назагал, як уже відзначалося раніше, синтаксична структура фразеологізмів не відрізняється від будови вільних словосполучень. Але все ж певні відхилення від норми в синтаксисі усталених зворотів існують. Це, зокрема, пропуск дієслова-зв'язки *je/jsou* в 3-й особі однини і множини, яка є обов'язковим елементом структури вільних словосполучень: *mladost radost* (замість нормативного *mladost je radost*); *sliby chyby* (замість *sliby jsou chyby*) і т. д.¹⁴ Такого типу відхилення від норми особливо характерні для структури прислів'їв та приказок, у запам'ятовуванні яких неабияку роль відіграє їх римування і ритм (порівн. *učení mučení; mluvit stříbro, mlčetí zlato; malé ryby také ryby*).

У чеській мові прийменник *s* вживається з орудним відмінком (*s bratrem, s rodiči*). Виняток, як свідчить орфографічний словник, становлять фразеологізовані книжні звороти *být s to* (у значенні “бути в змозі”) та *kdo s koho* (у значенні “хто кого”), де цей прийменник керує не орудним, а знахідним відмінком, що є відхиленням від норми¹⁵. Нам вдалося виявити ще один усталений вислів – *Pýchy s pytel a lži s dva*, де сполучник *s* теж виконує не властиву йому функцію: керує знахідним відмінком.

У чеській мові обмежено функціонує невелика групка фразеологізмів, компаративна семантика яких сформована не за традиційною схемою – використанням сполучників порівняння *jak(o), jako by, jako když*, а за допомогою архаїчного, так званого орудного відмінка порівняння: *ležet ladem, ležet uhorem, stát pánem, obrátit se bleskem*. Звороти з подібною структурою трапляються і в інших слов'янських мовах (укр. *дивитися вовком, борода клином*; рос. *волком выть, лежатъ покотом, борода лопатой*; пол. *siedzieć kamieniem, być komuś solą w oku* і т. д.) Задля об'єктивності зауважимо, що фразеологічний статус подібних зворотів визнається не всіма дослідниками фразеології.

В поодиноких випадках відзначаємо випадки порушення синтаксичного зв'язку поміж компонентами фразеологізмів. Так, явище атракції, тобто механічного пристосування форм сусідніх слів, характерне для зворотів *je širší než delší* (замість нормативного

¹² Див., наприклад, Mluvnice češtiny (2). Tvarosloví. Praha, 1986. S.314–315.

¹³ Порівн. також російські звороти з короткими формами прикметників у тій самій функції: *от мала до велика, среди бела дня, свято место пусто не бывает* та ін.

¹⁴ Згідно з синтаксичною нормою, пропуск дієслова-зв'язки допускається в текстах телеграм, окремих написах, рекламних оголошеннях. Havránek B., Jedlička A. Česká mluvnice. S.303.

¹⁵ Див., наприклад, Pravidla českého pravopisu. Praha, 1993. S.22.

je širší než dlouhý); *vem kde vem* (замість *vem kde vezmeš*). Прикладом анаколуфа – граматичного неузгодження компонентів фразеологізму є словацький зворот *kto má mrcha ženu, netreba mu chrenu* (замість *kto má mrchu ženu, netreba mu chrenu*). До раритетних синтаксичних конструкцій належить вислів *nechval hodů, až z nich půjdeš domů*, де в підрядному реченні нетипово вжито сполучник часу *až* і позитивну форму дієслова *půjdeš*, що призвело до затемнення змісту прислів'я. Нормативно коректним і зрозумілим буде вживання цього звороту у вигляді *nechval hodů, pokud z nich nepůjdeš domů*.

Отже, при дослідженні граматичної норми у фразеології, яке здійснювалося шляхом порівняння слів-компонентів у їх вільному та фразеологічно зв'язаному вживанні, в їх формах виявлено ряд відхилень від діючої норми чеської мови. Найчастіше вони стосуються нетипового вживання відмінкових закінчень, мотивованого прагненням носіїв мови зберегти ритм, римування, експресивність та образно-семантичну ідентичність зворотів. Меншою мірою відхилення від норми стосуються правил синтаксичного зв'язку між компонентами фразеологізмів, які, попри це, можуть спричинити певні труднощі при дешифруванні значення поодиноких зворотів.

GRAMMATICAL NORM IN PHRASEOLOGY

(on material of Czech and some other slavonic languages)

Ivan TEPLYAKOV

*L'viv Ivan Franko National University
1, Universytets'ka Str., L'viv, 79000
The Chair of Slavonic Philology*

The types of deviations from a norm in the forms of words, which function in the direct (as a part of free combinations of words) and figurative (as a part of phraseological units) meaning, are examined in the article. Imperfect syntactic relations in the formal-grammatical structure of separate phraseological units are shown.

Key words: phraseological unit, grammatical form of word, grammatical norm, deviation from a norm.

Стаття надійшла до редколегії 19.12.2006
Прийнята до друку 25.01.2007